

“İktisadî İnsandan” Sınırlı ve Sorumlu İnsana

İnsan şimdiye kadar çok farklı şekillerde tanımlanmıştır. İslami anlayışta; her vakit bir nankörlüğe, aceleciliğe, zulme ve cahilliğine meyyal olduğuna işaret edilen insan, bütün bunlara rağmen taşıdığı potansiyel cevher sayesinde eşref-i mahlukat olarak tanımlanır. “Yüce emanetin insan tarafından kabulü”nün ne demek olduğu, manasını, en parlak surette insanın taşıdığı aza ve duyguların keyfiyetinde bulur. Gerçekten, o insan, yaratıcısının halifesi olabilecek gerekli bir potansiyelle donatılarak dünyaya gönderilmiştir. İnsandan gayri hiçbir yaratılmış bu kapasiteye (emaneti yüklenme) sahip olmadığı gibi, bu şerefe (Allah’ın rububiyetini temsil) de nail olamaz. Böylece, dağların ve taşların devasa boyutlarına, ağırlıklarına rağmen emanetin yükünü çekememeleri, onların akıl ve duygu kabiliyetlerinden mahrum olarak yaratıldıklarına bağlanarak izah edilebilir.

Buna göre mümtaz vasıflarını işlettirebildiği ölçüde “halifetullah” nitelemesini hakkıyla ihraz edebilen insan; Batı’da ise, dünden bugüne, kendi namına ve hesabına yaptıklarıyla tanımlanmıştır. İlk dönemlerde, “sosyal bir varlık” (social animal) olarak nitelenen insan, gün gelmiş homo-faber (alet yapan) olarak nitelenmiş; modern dönemlere girildiğinde ise ruhi ve akli melekelerinden tamamıyla soyutlanarak “homo-economicus” olmuştur. Homo-economicus, yani bütün hesaplarını iktisadi faydasını—ve dolayısıyla hazcılığını—azamileştirmeye yönelik insan.

“Bilgisini güç olarak” (knowledge is power) algılayan, içinde kazanma arzusu sürekli harlanan bu insan tipi, en başta “insan-yaratıcı” arasındaki münasebetin zeminini kaybettiği için “insan-insan”, “insan-çevre” ilişkilerindeki sıcak anlam bağına da koparmıştır. Semadan (vahiy) ilgisini kesen homo-economicus insan için, eşyanın varsa-yoksa “muhasabe kıymeti” önemlidir. Pazar kıymeti olmayan, dolayısıyla kazanca tahvil edilemeyecek hiçbir nesne insan için değerli değildir. Ben-merkezli homo-economicus insan o kadar arızalı bir bakış (değer) anlayışına saplanıp kalmıştır ki, onun için mesela, ancak bir balık yakalandığında (ya da balıklardan sadece sofrasına gelmek üzere yakalananlar), bir ağaç kesildiğinde (ya da kağıt ya da kereste olarak piyasaya sürülmek üzere kesilen ağaçlar) bir kıymete sahiptir. Sayıca ve faydaca çokluk ifade etmeyen ve doğrudan bir tüketime konu olmayan nesnelere üzerinde durup düşünmeğe değmez. Hayvani duyguları kışkırtılmış, refleksleri ve kıymet hükümleri piyasa mekanizmasına uyumlulaştırılmış bu yeni insan tipi, farkında olsun veya olmasın sahte bir dinin müntesibi olup çıkmıştır.

Devletlerin gelişmişlik ölçüsü olarak, başat kriter olarak gayri safi milli hasılanın alındığı bir paradigma içinde, aslında çeşitli manipülasyonlarla bireyden “büyük benliğin” amaçlarına eşlik etmesi beklenmektedir. Bu çağda adını en çok duyurmuş iktisatçılardan birisi olan Keynes şöyle demektedir: “En azından daha bir yüzyıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötününse iyi olduğuna inandırmalıyız; çünkü bu işe yarar. Aç gözlülük, tefecilik daha bir süre tanrılarımız olmaya devam etmelidir”. Böyle bir anlayışa isteyerek—ve hatta istemeyerek bile olsa—katılan her insanın, farklı sadakatlerle ama gerçekte “yeni bir din”e bağlanmış olduğunu görmek zor değildir. Dini boş bir inanç, dindarlığı da kör inançlara saplanıp kalma diye yorumlayanların içine düştüğü çelişki, düşünen bir aklın kaldıracabileceği cinsten

değildir. Bir düşünürün işaret ettiği gibi: “İnsanların kazançlarına ve harcamalarına göre değerlendirildiği, zenginlik hayranlığının egemen olduğu ve milyarlarca toplumdaki kahramanları olarak kutsayan bir toplumun üyeleri ‘ekonomizm dininin müminleri’ olmaktan başka nedir ki?” (Schumacher, Küçük Güzeldir, Çev. Osman Deniztekin, e Yayınları, İstanbul 1979, s. 304)

Hedonizmin (hazcılık) çeşitli şekillerinin görüldüğü günümüzde “sahip olmak” ve “huzur” arasında doğrusal bir ilişki kurulmaktadır. Geçmişin putlara tapan ilkel insanların da görülen ruhsal fonksiyon bozuklukları, günümüzde daha avutucu ve sinsi gelişme süreçlerinden geçerek ortaya çıkmaktadır.

Kör iktisadi güçlerin oyuncağı olan çağdaş homo-economicus insan kazanma ve tüketme tutkusuyla yanıp tutuşmaktadır. Kısaca “sahip olmak” suretiyle iktidar alanını genişletmek isteyen söz konusu birey tipi için aç gözlülük ve saldırganlık karşı konulmayacak tabii bir hal almıştır. Özgürlüğü bile bir mülkiyet olarak kavrayan homo-economicus bireyin her iktisadi kararı bir enderlik duygusuna gömülüdür ve geçmişte aşına olunmayan bir haset türüne meyyleder. (Mustafa Özel, Birey, Burjuva Zengin, İz Yayınları, İstanbul 1994 s. 20) İktisadi birey bir noktadan sonra kıskançlığını frenleyemez, önünde eğildiği maddenin oluşturduğu boşluğu, yıpranmışlığı “konforla” aşmak üzere, içinde karşı konulmaz bir isteyin baskısını hisseder.

Kazanmak ve tüketmek isteği bireyi baştan ayağa dolayan sarmal bir ağa dönüştükten sonradır ki, hastalık bütün belirtileriyle ve hatta tedavi edilemeyecek çehresiyle görünür. Barbarlar, ilkel korkuları yahut tutkuları yüzünden altın ve gümüş putlar önünde eğilirken, modern çağın şimdiki homo-economicus’u parayı ve onunla ele geçirebileceği her şeyi putlaştırıp kutsamaktadır. Onun için ticaret sadece bir alış veriş değil, ibadettir. Marketler, plazalar adı konmamış ibadet yerleridir. “En çok kazandıran”, “kısa zamanda zenginliğin yolları”nı gösteren kitaplar, başucu bir kitap olmaktan da öte “kutsal metinler”dir. Sıra iş akitlerine kadar varan sürece gelince, yapmacık bir samimiyetin hemen kendisini ele verdiği iş görüşmelerinin dini bir coşku havasında geçmesi için en küçük ayrıntıları gözden kaçırmama gayretkeşliğinden uzak durulmaz. İktisadi çıkarını ne pahasına olursa olsun gerçekleştirmek isteyen, böylece hazzını maksimize etmek isteyen bu yeni insan tipinin neyi elde ettiği kuşkuludur; kesin bir şey varsa o da yarışan tarafların aslında azgın bir savaşçı ruhu içinde mücadeleye devam edip, gerektiğinde de—tabir yerindeyse—ruhlarını şeytana satmalarındır. Kapitalizmde sistemin çarkları acımasız döner; rekabet dedikleri masum peçeyi yüzlerine geçirmiş olarak bazı insanlar “serbest piyasa koşulları”nın hayırhah sonuçlarını daima ağızlarında şerbetlendirirler. Rekabetin zayıf tarafı değillerdir çünkü.

İslam’ın nasıl bir iktisadi düzeni benimsediği hangi tür bir gelişme ve bölüşüm politikası benimsediği (makro hedefler) konusunda bir öneriye sahip değiliz, belki hiçbir zamanda buna imkan olmayacak. “Zekatin tesisi”, “riba’nın yasaklanması” gibi iki umdenin ışığında, İslam’ın makro olarak, “gelişmeyi” değil “dengeyi”, refahı (maddi gelişmeyi) değil kurtuluşu hedeflediğini söyleyebiliriz. Zira bir Müslüman’ın “gelişim”ine kaçınılmaz olarak ahiret hayatı dahildir. Kur’andaki ticari terimlerin çoğu sırf bir iktisadi bağlamda kullanılmaz. (Peygamberlerin ücreti Allah katındadır, insanların amellerini bir kitapta kaydedilmektedir, mizan(terazi) kurulup ameller tartılacaktır, nefis ve malın Allah’a satılması gereklidir vb.)

Makro düzeyde bir Müslüman iktisadiyatının temellerinin ne olacağı bir ihtisas konusudur. Asıl yoğunlaşma bir Müslüman’ın tutum ve davranışlarını hangi düsturlar üzerine bina edeceği konusunda olmalıdır. Çünkü, her bir ferdin, yönlendirmeye ve kontrol etmeye güç yetirebileceği saha, kişinin kendi iradesinin tam etkili olduğu ve de bu yüzden birinci dereceden sorumlu bulunduğu enfüsi (akıl-kalb-nefis) alanıdır. Buna göre, insanın eşref-i mahluk olması eşya üzerinde ona hangi derecede bir tasarruf hakkı sağlamaktadır?

İnsanın halife-i arz olması onun sınırsız ve sorumsuz bir varlık olduğunu açıklamaz. Varlığın bir kutbunda bütün yaratılmışları geride bırakan insan nihai olarak yaratılmışlar kategorisindedir. O, son söz sahibi ve tasarruf edici değildir, mesela bir nehrin kenarında bile suyu israf edemez. Bunu yaparken kendisinin ve hemcinslerinin geleceği kaygısı—şimdiki çevrecilerde olduğu gibi—belirleyici değildir. Tek başına bir adada yaşamaya mecbur kalsa dahi bir Müslümandan bu şuura erişmiş olması beklenir.

İnsanın asli görevi tefekkür, dua ve şükürdür. “Halife-i arz”lık, bir şeref payesi olarak öncelikle eşyayı tasarruf etmekle değil, eşyada tezahür eden isimleri okuyarak, dua, tefekkür ve şükür genişletme ile ilgilidir. Dolayısıyla bu sıfat insan için

bir şeref (yetki) olduğu kadar hatta bundan daha çok bir külfeti (sorumluluğu) ifade eder. Kainatın en mühim esası hayat olmak cihetiyle yaratılışın merkez noktasında “rızk”ın bulunduğu söylenebilir. Pek çok mana rızık etrafında dönmektedir; tefekkür, dua, şükür gibi esas anlamını insanda bulan ibadetlerin çoklukla ve sayıyla doğrudan bir münasebeti yoktur. Hatta denilebilir ki, bu ibadetlerin his yoğunluğu ile yakından ilgili olması, miktarca azlığı (nedret) gerektirir. Rahmetin genişliği nimetin bolluğunu iktiza eder; lakin harici bir sınır konularak, o nimette nisbi bir “azlık” (nedret) oluşturulmadıkça, dua, tefekkür, şükür gerçek anlamda ifa edilemez. Dolayısıyla, ilk ve en önemli adım “kanaat”ın bir düstur haline getirilmesidir. Tecrübe ile sabittir ki, israftan gelen usanç ve bıkkınlık şükür kapısını kapatır. Sonuna kadar tüketmemek ve iştahı kararlı bir düzeyde tutmak suretiyle rızık insan nazarında fersudeleşmez. Yemekten doymadan kalkmak gibi bir düsturda tıbbi nedenler yanında saklı olan hikmet, bir bakıma da insan fizyolojisi ile insan psikolojisi arasındaki ilişkiyle açıklanabilir. Şöyle ki, “bir fakirin kuru bir ekmekten açlık ve iktisat bakımından aldığı lezzet, bir padişahın ve zenginin israftan gelen usanç ve iştahsızlık ile yediği en ala baklavadan daha ziyade lezzetlidir”.

Tüketime konu olan malların piyasa değerleri itibaridir. Gerçek fiyat onları yaratanın istediğidir. Yaratıcının ihsanına karşı, “zikir,” “fikir,” “şükür” olarak tesbit edilen fiyatları herkesin ödeme gücü vardır—ki ancak—bu gerçek fiyatı ödemek suretiyle insan halif-i arz sıfatına liyakat kesbeder. Klasik kaynaklarda “zenginin” şükür ile, fakirin ise “sabır” ile mükellefiyetinden söz edilir, halbuki az evvel sözü edilen açılım şükürün muhtevasını ne kadar da genişlemektedir. “Şükür borcu”nu ödeyemeyecek kadar fakir hiçbir insanın bu dünyada bulunmaması ne kadar adilane! Böyle bir hakikati bilmek ne kadar rahatlatıcı! İnsan olarak da bizleri duaya ve şükre yöneltmek için ne kadar davetkar!

Kanaat ve şükür insanın şahsiyet bütünlüğü açısından da önemlidir. Kanaat ve şükür razı olma halidir, şükreden insan, bu günkü meşhur tanımla, kendisiyle barışıktır. Her şey bir yana, ehl-i dünya özellikle ehli dalalet parasını ucuza vermez (Said Nursi, Mektubat, Yirmi Dokuzuncu Mektub, Üçüncü desise-i Şeytaniye). Yine bu günkü iktisadi bir tabirle, hırs ve aç gözlülüğten kendisini kurtaramayan insanın ödeyeceği alternatif maliyetler pek yüksektir. Doğruluktan vazgeçme, mukaddesat-ı diniyeye sahip çıkamama, izzet ve onuru koruyamama, gerektiğinde “hayır” deyip reddedememe vs. ilk akla gelen alternatif maliyetlerdir.

İstihlaki (tüketim) şükür ve hamd ölçüleriyle sınırlamanın yukarıda izah edilen gereklilikleri yanında ahlaki ve vicdani bir boyutu vardır. Vicdani olan her insan aç ve muhtaç insanların bulunduğu şu dünyada, hele böyle bir zamanda, ancak zaruri bir miktarda tasarruf edebilir (Said Nursi, Lem’alar, Ondokuzuncu Lema, Dördüncü Nükte). Gerçekten iktisadi hayatın girift ve bütünsel yapısı içinde herkes yaptığı harcamayı, lüksü, israfı başkalarına ödetir.

Bütün bunları enine boyuna yeniden düşündükten ve ancak; satma ve satın almayı hayatın merkezine koyan günümüzün paradigmasından sıyrılabilirdikten sonra, yeni bir anlam dünyası inşa etmek üzere ilk adımı atabiliriz belki.